

УДК 316.42

ЮРІЙ САВЕЛЬЄВ,

кандидат філософських наук, доцент, докторант кафедри соціальних структур та соціальних відносин факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Соціологія в пошуках сутності сучасності: систематизація теорій суспільства модерну і модернізації¹

Анотація

У статті виокремлено та проаналізовано напрями соціологічного дискурсу модерну й модернізації, пропонується комплексне бачення відомих теорій модерну. Новизна пропонованого способу аналізу, підмурок якого закладено Дж.Александром і В.Цапфом, полягає в тому, що на відміну від традиційного уявлення соціологічного дискурсу модерну і модернізації як послідовної зміни теоретичних підходів чи безкомпромісної конкуренції різних дослідницьких програм, у статті зроблено акцент на глибинній спільності різних теорій мо-

---

¹ Автор висловлює щирю подяку своєму науковому консультантові професорові О.Куценко, Програмі підтримки вищої освіти / Регіональному семінару вдосконалення викладання (HESP/ReSET) Інституту Відкритого Суспільства (OSI, Budapest), факультету соціології Санкт-Петербурзького державного університету і Міжнародному центру порівняльних та інституціональних досліджень, а також особисто деканові факультету соціології, проректорові Санкт-Петербурзького державного університету професорові М.Скворцову, професорам А.Резаєву і Ю.Веселову за надану мені можливість взяти участь в проєкті "Модерн і майбутнє капіталізму в Євразії". Особлива подяка професорам Дж.Александеру, М.Буравому, А.Мартінееллі, П. Ле Гале, Г.Терборну і П.Штомпці за важливі консультації. Інтерпретації та висновки, викладені в статті, є авторськими і можуть не збігатися з думкою Програми підтримки вищої освіти / Регіонального семінару вдосконалення викладання (HESP/ReSET) Інституту Відкритого Суспільства (OSI, Budapest), факультету соціології Санкт-Петербурзького державного університету, Міжнародного центру порівняльних й інституціональних досліджень, а також інших організаторів і учасників проєкту.

днеру та можливості комплексного застосування низки пояснювальних платформ. Такий підхід дає змогу встановити різні виміри модерну, котрі в сукупності формують цілісну картину його. Виокремлено такі напрями соціологічного дискурсу модерну й модернізації: 1) модерн як універсальна стадія еволюції, 2) концепція локальних цивілізацій (у двох варіантах: європоцентризму і теорії “множинних модернів”), 3) “проект модерн”, 4) темпоральна орієнтація на зміни й інновації, 5) теорія ефективності й конкурентоспроможності. Сформульовано висновок щодо багатовимірної сутності сучасного суспільства, що потребує систематичного застосування комплексу теорій модерну й модернізації; запропоновано класифікацію його вимірів.

Ключові слова: модерн, модернізація, теорії сучасного суспільства

Незважаючи на те, що модерн є “центральною проблемою сучасної соціологічної теорії”, соціологічний дискурс суспільства модерну і модернізації є надзвичайно суперечливим [Кутуєв, 2009: с. 145, 149]. Поняття, використовувані як ключові, неоднозначні, і, за словами В.Кньобля, фактично “модернізація означає цілком різні речі для різних суспільств” і взагалі не існує “емпірично обґрунтованої теорії... є свого роду дискурс модернізації, розпливчасті ідеї щодо можливих шляхів розвитку сучасних суспільств” [Knöbl, 2003: р. 104, 105].

З іншого боку, ці ідеї активно використовуються в різноманітних дослідженнях у 2000-х роках, і присутність ідеологічного забарвлення, що визначає певну нормативність розуміння суспільного розвитку, продовжує приваблювати чимало вчених із різноманітних галузей соціальних наук, першою чергою з країн, що розвиваються (див., напр.: [Blokker, 2005; Жуков, 2005; Зевин, 2008; Тихонова, 2011; Трубицин, 2010; Ясин, 2007]). Риторика модернізації є також загальноприйнятою в заявах керівників Російської Федерації та України як важлива складова задекларованої урядової стратегії розвитку цих країн¹.

На противагу цій риторичі в сучасній соціології переважає обережне ставлення до концепту модернізації й евристичних можливостей вказаної

¹ Послание Президента Федеральному Собранию Российской Федерации [Електронний ресурс]. — 12 ноября 2009 года, Москва, Большой Кремлёвский дворец. — Режим доступа: <http://news.kremlin.ru/transcripts/5979>; Послание Президента Федеральному Собранию Российской Федерации [Електронний ресурс]. — 22 декабря 2011 года, Москва, Кремль. — Режим доступа: <http://news.kremlin.ru/news/14088>; Модернізація України — наш стратегічний вибір : Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України [Електронний ресурс]. — К., 2011. — 416 с.— Режим доступа: http://www.president.gov.ua/docs/Poslannya_sborka.pdf; Тільки глибока модернізація України сприятиме її швидкому розвитку : Виступ Президента України на урочистостях з нагоди відзначення 80-річчя утворення Дніпропетровської області [Електронний ресурс]. — 24.02.2012. — Режим доступа: <http://www.president.gov.ua/news/23092.html>

Доречно нагадати, що П.Кутуєв сформулював тезу про існування в соціальних науках в Україні “спільноти ритуалу модернізації” [Кутуєв, 2007]. Можна припустити, що подібна ритуальна риторика існує не лише в науковому, а й у політичному дискурсі окремих країн.

теорії (див., напр.: [Аллард, 2002; Келлер, 2002]). Щоправда, часто (як, наприклад, у характерних розвідках російських дослідників В.Рукавішнікова і Н.Коровіциної) модернізацію розуміють у спрощеній формі, коли вона може фактично зводитися до вестернізації, яка руйнує культурний і ціннісний фундамент відповідного суспільства [Рукавишников, 1995; Коровицьна, 2009]. Це вже друга хвиля критичного ставлення (перша припала на кінець 1960-х — 1970-ті роки [Штомпка, 1996]) після нетривалого, з другої половини 1980-х років, періоду “відродження теорії модернізації” як парадигми “неомодернізаційного аналізу”, яке, зокрема, було пов’язане з революційними перетвореннями у соціалістичних країнах і сподіваннями на повернення східноєвропейських суспільств до “західного світу” [Tiryakian, 1991: p. 171–172; Штомпка, 1996: с. 179]. Один із найпослідовніших критиків теорії модернізації І.Валлерстайн, як і загалом інші представники світ-системного аналізу, наголошує, що ця теорія дає ідеологічно спотворене уявлення про соціальну реальність. За його відомим висловом, “ми живемо не у світі, що модернізується, а в капіталістичному світі”, який поділений на ядро, напівпериферію і периферію і в якому відбувається несправедливий перерозподіл ресурсів і асиметрична конкуренція [Валлерстайн, 2008; Wallerstein, 2000].

Водночас слід зазначити, що для суспільств, що розвиваються, або, якщо використовувати відповідний термін модернізаційної парадигми, перебувають у процесі навздогінного розвитку (‘catching-up development’), пояснення особливостей цього розвитку є особливо актуальним, і застосування різноманітних варіантів теорії модернізації у поєднанні з теорією “держави, спрямованої на цілі розвитку”, часто виявляється адекватним пізнавальним інструментом. Як зауважує В.Иноземцев, досвід економічного розвитку 1970–1990-х років засвідчив, що прихильники вестернізаторського крила теорій модернізації виявилися напрочуд точнішими у своїх прогнозах, ніж їхні опоненти, що запропонували альтернативну “теорію залежності” (dependency) та “недорозвитку” (underdevelopment) [Иноземцев, 2000: с. 35].

Грунтовний аналіз теорій модерну та модернізації, етапів їхнього розвитку, переваг і недоліків, систематизація та детальна критика окремих підходів містяться в працях відомих вчених Дж.Александера, Г.Гаферкампа, Н.Смелзера, А.Мартинеллі, Е.Тиріак’яна, П.Штомпки, В.Цаффа, К.Кумара, В.Иноземцева, П.Кутуєва, Н.Тихонової, В.Федотової та багатьох інших [Alexander, 1994; Haferkamp, 1992; Мартинелли, 2005; Kumar, 1995; Tiryakian, 1991; Цафф, 1998; Штомпка, 1996; Иноземцев, 2000; Кутуєв, 2005; Федотова, 1997; Концепция модернизации, 2007; Эволюция концепции модернизации, 2007]¹. Проте і там матеріал переважно подають традиційно в хронологічній послідовності, що відображає зародження і розвиток уявлень про суспільство модерну та модернізацію, і пропонують відповідну періодизацію цього інтелектуального процесу як поступового наслідування од-

¹ Зокрема, в праці П.Кутуєва міститься оцінка історіографії проблем розвитку і модернізації в соціологічній літературі до початку 2000-х років і наведено великий перелік літератури [Кутуєв, 2005: с. 32–38].

них теоретичних підходів іншими [Мартинелли, 2005; Tiryakian, 1991; Штомпка, 1996; Иноземцев, 2000; Концепция модернизации, 2007; Эволюция концепции модернизации, 2007]. Навіть якщо використано альтернативний аналітичний підхід, то структура соціологічного дискурсу модерну все одно зумовлюється лише логікою самої соціологічної теорії [Кутуєв, 2009: с. 152–153]. На відміну від цього Дж.Александр [Alexander, 1994] і В.Цапф [Цапф, 1998] застосували, хоча й по-різному, такий спосіб аналізу і систематизації теорій модерну і модернізації, в якому логіка розгортання наукового дискурсу пов'язується із тенденціями розвитку і викликами самого сучасного суспільства, що певним чином зумовлюють функції цих теорій із продукування смислів.

У цій статті я розвиваю такий підхід і маю за мету створення систематизованої картини сучасних теорій суспільства модерну і модернізації через виявлення спільності і розбіжностей їхніх інтерпретацій сутності модерну. Новизна пропонованого способу аналізу полягає в тому, що на відміну від традиційного зображення соціологічного дискурсу модерну і модернізації як послідовної стадіальної зміни різних парадигм або безкомпромісної конкуренції дослідницьких програм, я фокусує на їхній спорідненості й можливості одночасного застосування різних пояснювальних платформ. Це дає змогу виокремити різноманітні *виміри сучасного суспільства*. На противагу Дж.Александеру, який вважав, що соціологи-теоретики є інтелектуалами, які намагаються “зрозуміти кризу свого часу”, тож різні теоретичні підходи змінюють один одного залежно від того, наскільки успішно вони дають змогу це зробити [Alexander, 1994: р. 165], я виходжу з того, що ці підходи не втрачають своєї актуальності. В сучасному суспільстві постають різноманітні виклики, які, звичайно, можуть мати різну вагу і значущість у різні історичні періоди. Однак сучасність є *багатовимірним феноменом* і для її цілісного адекватного розуміння замість альтернативних інтерпретацій потрібне систематичне застосування комплексу теорій модерну і модернізації.

Зазначу, що не йдеться про створення цілісної теорії, бо це, на мій погляд, є не лише нереалістичним, а й епістемологічно невиправданим. Ми поділяємо позицію П.Кутуєва, який пише про “безперспективність сприйняття феномена модерну в “Платоновій” манері, тобто як незмінного абсолюту” [Кутуєв, 2005: с. 17]. Як соціокультурна реальність модерн не є трансцендентним ідеалом, до якого потрібно прагнути, а модернізація не є нормативним і заздалегідь визначеним процесом. Орієнтація на такий ідеал означає привнесення ціннісного компонента в наукову теорію і відповідно звинувачення опонентів в ідеологізації бачення шляхів розвитку сучасного суспільства. А втім, модерн — це не лише певний фактичний стан суспільства, комплекс властивостей його інститутів, форм виробництва, соціальної структури та культури, а й певна філософська й ідеологічна система, яка за визначенням пропонує ціннісний орієнтир.

У цій подвійності полягає *фундаментальна суперечність* теорій суспільства модерну і теорій модернізації. Суспільство модерну є реальністю; проте воно також є ідеологією. Понад те, воно є утопією, що “як будь-яка

утопія має надзвичайно високий експансіоністський потенціал” [Ионин, 2002: с. 230]¹. Модерн, звичайно, не був запланований і сконструйований відповідно до європейської раціоналістичної філософії Нового часу та ідеалів Просвітництва. Але він став самодостатнім “Проектом” (в термінах Ю.Габермаса), в межах якого соціальна реальність реконструюється і репрезентується як модерне суспільство з усіма притаманними йому ознаками. Реальність з її альтернативними репрезентаціями, з одного боку, і соціально-філософський та ідеологічний проект (або різні проекти) — з іншого, часто не збігаються.

Отже, звідси випливають відмінності у розумінні сутності суспільства модерну і процесу модернізації. Можна вирізнити п’ять наявних позицій або напрямів у соціологічному дискурсі, які я проаналізую в цій статті². Вони перетинаються в певних моментах, можуть бути спорідненими за своїм теоретичним походженням, але відрізняються за ключовими інтерпретаціями.

По-перше (і це є найбільш природно для соціології як європейської науки Нового часу), модерн розуміється як *етап еволюції людського суспільства*, наступник аграрного суспільства, заснованого на традиції, й тому як крок уперед на шляху історичного прогресу. Таке розуміння в соціології притаманно насамперед еволюціоністським теоріям ХХ століття: Т.Парсонса, Н.Смелзера, Г.Ленські, К.Дойча, М.Леві, Д.Лернера та багатьох інших [Haferkamp, 1992; Lenski, 1970; Parsons, 1971; Deutsch, 1961; Lerner, 1958; Levy, 1996]. Але еволюціоністська і прогресистська парадигма була характерна для всієї класичної соціології від О.Конта до Е.Дюркгайма. Навіть в 2000-х роках авторитетний дослідник Д.Широ продовжує обстоювати її переваги у поясненні соціальних змін у зіставленні з цивілізаційними теоріями, світ-системним аналізом і теоріями модерну [Chirot, 2001]. Р.Інглетарт і К.Вельцель, спираючись на дані лонгітюдних порівняльних досліджень, обґрунтовують універсальність схеми розвитку через формування емансипаційних цінностей і демократичних інститутів [Вельцель, 2008; Inglehart, 2010; Inglehart, 2009].

У межах цієї парадигми суспільство модерну відрізняє певний набір характерних ознак (добре відомих з будь-якого гарного підручника соціології), які відображають еволюційні зміни в соціальних інститутах, структурі і культурному житті. Це — структурна диференціація, урбанізація, індустріалізація, ринкова економіка, національна держава і нація, бюрократичні організації, раціоналізація, зростання ролі науки й перетворення її на продуктивну силу, поширення освіти, секуляризація тощо (див., напр.:

¹ Докладніше про модерн як утопію див.: [Ионин, 2005: с. 156–173].

² Існують й інші класифікації. Наприклад, В.Ядов розглядає проблематику модернізації в межах трьох макропарадигм теоретичної соціології: 1) активістської, 2) інституціональних і культурних умов розвитку, 3) глобальної світ-системи [Ядов, 2010]. У моєму випадку критерієм виокремлення груп теорій є не підходи до загальних чинників розвитку суспільства, а специфічне розуміння сутності модерну і модернізації.

[Lerner, 1968: p. 387; Eisenstadt, 2010)]¹. Модернізація, відповідно, концептуалізується як “сума великомасштабних соціальних, економічних, політичних і культурних змін, які характеризують світову історію в останні 200 років і походять з багатогранної революції (економічної, соціальної, політичної, культурної) другої половини XVIII століття” [Martinelli, 2005: p. 8]. Модернізація є “особливою формою розвитку, сутність якої — перехід від традиційного суспільства до сучасного” [Федотова, 2008: с. 74].

Такий підхід найбільше зазнавав критики з боку усіх подальших теорій, а ставлення до оригінальної теорії модернізації 1950–1960-х років, ґрунтованої на ньому, в сучасній соціології часто є навіть глузливим. Проте еволюціонізм є потужною інтелектуальною традицією і різною мірою імпліцитно представлений у багатьох наявних теоріях соціальних змін. Визначення суспільства модерну і модернізації, наведені вище, не півстолітньої давнини. Вони разом з іншими інтерпретаціями є робочими й сьогодні. Дж.Александр зазначав піднесення неомодернізму в 1980–1990-х роках, що набув нових форм — як “більш героїчна і романтична” перспектива у розв’язанні “проблем нашого часу” [Alexander, 1994: p. 165]. Відчутна втрата популярності теорій постмодерну впродовж останніх 10–15 років також є підтвердженням цього.

Другий напрям соціологічного дискурсу модерну і модернізації є своєрідним уточненням першого, але в ньому кардинально змінюється універсалістсько-еволюціоністський погляд на суспільний розвиток. Модерн визначається як конкретно-історичний тип суспільства, він теж має певний набір специфічних властивостей, який, принаймні в західноєвропейському варіанті, повністю збігається із зазначеним вище². Проте він є не універсальною стадією еволюційних змін, а локалізується в просторі і часі, тобто може розглядатись як *окрема цивілізація*. За словами Е.Гіденса, “модерн” [modernity] означає способи соціального життя або організації, які виникли в Європі починаючи приблизно з XVII століття і які в подальшому набули за своїм впливом більш чи менш світового масштабу” [Giddens, 1990: p.1].

Такий цивілізаційний підхід, своєю чергою, має два принципово різні варіанти. Згідно з *першим* у дещо спрощеному його формулюванні “the West versus the Rest” модерн вважається суто європейським феноменом і відповідає вищезазначеній дефініції Е.Гіденса. Після свого піднесення (або од-

¹ П.Штомпка, наприклад, підтримує так зване “аналітичне” визначення сучасності через виявлення її фундаментальних властивостей і систематично викладає й порівнює різні переліки таких властивостей, запропонованих М.Вебером, Т.Парсонсом, М.Леві, К.Кумаром, Е. Гіденсом, А.Інкелесом [Штомпка, 1996: с. 99–109]. Перевагою такого підходу є індуктивно-емпірична фіксація суспільства модерну. Але він обмежений як принциповою відкритістю низки властивостей, так і різноманітністю, часто парадоксальною, їхніх комбінацій.

² У цьому разі я заперечую тезу П.Штомпки про те, що, на відміну від “аналітичного” визначення модерну, “історичне” визначення обмежується лише вказуванням “на час і місце” без переліку його характеристик [Штомпка, 1996: с. 100]. Власне історичні типи суспільства відрізняються не тільки за локалізацією, а й за притаманними їм особливостями.

ночасно з ним) локальна європейська (або північноатлантична) цивілізація здійснила глобальну експансію. Можна також припустити, що таке піднесення стало можливим, зокрема, завдяки глобальній експансії. Важливо відзначити, що ззовні ця цивілізація сприймається як цілісна, як “Західний світ”, “Захід”, що протистоїть решті світу. Відповідно, модерн з такого пост-колоніального погляду концептуалізується як “виклик Заходу”, “виклик сучасності минулому”, коли в концепції прогресу вбачається “легітимізація виклику Заходу в умовах перетворення історії людства у всесвітню” [Федотова, 1997: с. 27]¹.

Звідси також випливає друге “вузьке” значення модернізації як “процесів, через які слаборозвинені суспільства або суспільства, що розвиваються, тобто різноманітні периферії світу, намагаються скоротити або подолати розрив, який відділяє їх від розвинених країн... в економічному зростанні, конкурентоспроможності на глобальному ринку і якості життя населення” [Martinelli, 2005: р. 25]. Отже, модернізація у такому розумінні є відповіддю “Заходові” решти світу. П.Штомпка у зв’язку з цим відзначає, що “модернізація є дещо інше, ніж спонтанний розвиток у прогресивному напрямі. Вона означає свідоме копіювання західних суспільств, які є зразками...” [Штомпка, 1996: с. 173].

Зауважу, що, по-перше, в цьому аспекті модернізація — це завжди цілеспрямований проект політичних еліт суспільств, які намагаються конкурувати з більш розвиненими й успішними суспільствами. Тому можна погодитися з вирізненням типу мобілізаційної модернізації [Федотова, 2008: с. 110–112]. А існування типів органічної та інноваційної модернізації викликає сумнів. По-друге, якщо з позицій теорії модернізації копіювання розвинених суспільств має спричинювати підвищення рівня розвитку суспільств, які наслідують зразки, то емпіричні дані другої половини ХХ століття не підтвердили такий прогноз, тож більш ґрунтовним є бачення світ-системного аналізу, згідно з яким для покращення позиції суспільства потрібні системні зміни та втрата іншими суспільствами привілейованого становища, що неможливо без політичної боротьби [Wallerstein, 2000].

Другий варіант цивілізаційного підходу (другого напрямку дискурсу модерну за нашою класифікацією) був програмно сформульований Ш.Айзенштадтом і відомий як теорія “численних модернів” [multiple modernities] [Eisenstadt, 2000; Eisenstadt, 2001]. Концептуально він споріднений із цивілізаційним аналізом Й.Арнасона, а також із розумінням модерну як різних способів інтерпретації світу, “напружень” і “уявних значимостей”, запропонованим К.Касторіадисом [Arnason, 1989; Arnason, 2010 Castoriadis, 1987; Касторіадис, 2003]. Його сутність полягає у концептуалізації модерну як окремої цивілізації нового типу. Так само як і в попередньому євроцентристському варіанті, Ш.Айзенштадт вважає, що цивілізація модерну вперше “кристалізувалася в Західній Європі”, а з часом поширилася (зокрема засобами імперіалістичної, колоніальної й економічної експансії) на інші ре-

¹ В.Федотова справедливо завважає, що, наприклад, Росія або Туреччина сприймаються як “Європа” з точки зору Китаю, проте їхня європейська ідентичність ставиться під сумнів західноєвропейцями [Федотова, 1997: с. 27].

гіони Європи й решту світу. Проте відмінність полягає в тому, що за Ш.Айзенштадтом експансія цієї цивілізації не привела до гомогенізації й утворення єдиної цивілізації модерну, а навпаки спричинила появу “численних модернів” — цивілізаційно зумовлених (тобто визначених контекстом локальних цивілізацій) альтернативних інтерпретацій сучасності й різноманітних відповідей на нові виклики [Eisenstadt, 2001: p. 322].

Підтримуючи цей підхід, Е.Тириак'ян формулює тезу про діалектику єдиної цивілізації модерну (сучасності) і модерність (сучасність) різних цивілізацій і підкреслює, що тріумф “західної цивілізації” відбувся, зокрема, завдяки тому, що вона вийшла за свої межі й перетворилася на цивілізацію модерну, до якої залучені представники інших цивілізацій [Tiryakian, 2001: p. 289–290]. Схожу позицію поділяє Б.Вітрок, наголошуючи, що модерн є глобальним становищем і як глобальне становище є єдиним. Проте з огляду на інститути й культурні особливості для суспільства модерну характерне величезне розмаїття [Wittrock, 2000: p. 31, 55].

Хоча підхід “численних модернів” у різних його варіантах (крім вищезгаданих дослідників, його також застосовують П.Вагнер, В.Спон, Д.П.Гаонкар, І.Кайя, Р.Лі та ін. [Wagner, 2010; Wagner, 2011; Spohn, 2010; Gaonkar, 2001; Кауа, 2004; Lee, 2008] можна вважати сьогодні найпоширенішим (і навіть модним, його радо підтримують соціологи з країн, що розташовані за межами Європи та Північної Америки) в дослідженнях сучасного суспільства, він зазнає критики за редукцію сучасності до культурних програм і слабкість емпіричного обґрунтування результатів (див., напр.: [Schmidt, 2006; Schmidt, 2007; Schmidt, 2010; Мартинелли, 2006: с.169–172].

Варто додати, що слабкість теорій “численних модернів” полягає також у невизначеності терміна “модернізація”. Зважаючи на концептуальні положення цього підходу, цей термін просто не має сенсу. Сам підхід “численних модернів” був запропонований як альтернатива теорії модернізації й мав за мету спростування існування такого феномену, як модернізація. П.Вагнер, розглядаючи ліквідацію апартеїду в Південній Африці, пише, що в цьому випадку рух до індивідуальної та колективної автономії можна вважати “модернізацією” і це, “можливо, єдине виправдане значення цього терміна починаючи з критики соціологічних теорій модернізації з кінця 1960-х років” [Wagner, 2011: p. 498]. Проте, як буде показано далі, проблемою для теорій “численних модернів” є відсутність критеріїв для порівняння альтернативних інтерпретацій сучасності й визначення критеріїв модерності, а також шляхів набуття модерного статусу. Адже для набуття такого статусу потрібна модернізація, яку в цих теоріях концептуально заперечувано.

Третій напрям, який я вирізняю, за своїм походженням є, безумовно, євроцентристським, проте, хоч як це парадоксально, містить універсалістський потенціал. Це підхід до модерну як до “проекту”, як до соціетального і культурного здобутку людства. Такий підхід є інтелектуально спорідненим із попереднім, і деяких авторів можна навіть віднести до обох підходів. Водночас відмінність залишається, на мій погляд, суттєвою, оскільки розуміння модерну як “проекту” не обмежується локальними цивілізаційними рамками. В цьому аспекті до такого підходу можна вважати більш наближеним

перший еволюціоністський напрям, оскільки “теорія модернізації надає веберівському поняттю “модерн” характеру абстракції, що має великі наслідки. Вона відділяє модерн від його витоків — Європи Нового часу — і стилізує як зразок для процесу соціального розвитку взагалі, який *нейтралізований у просторово-часовому вимірі* (курс. мій. — Ю.С.)” [Хабермас, 2003: с. 8].

Так само розуміння модерну в межах цього підходу не можна звести до номенклатури відомих ознак (диференціація, урбанізація, індустріалізація тощо). Тим паче не може йтися про “альтернативні” або “різні” модерни, адже в цьому разі конструюється ідеальний тип (у Веберовому розумінні) суспільства, його соціальної та культурної організації. Це відверто світоглядний, ціннісний і нормативний підхід, який зародився в надрах європейської соціальної й моральної філософії.

Проте було б помилкою відносити до цього напрямку лише ті теорії, які розглядають явище модерну переважно позитивно. “Проект модерну” неможливо зрозуміти без його критики і виявлення в ньому суперечностей і “ліній напруження”. Тому до цього напрямку було б цілком виправдано включити й постмодерністські студії, які піддають сумніву теоретичні й ідеологічні засади “проекту модерну”. В такий спосіб (через заперечення) постмодерністська філософія і соціологія пояснюють (реінтерпретують) сутність сучасного суспільства, його минуле і майбутнє.

Хронологічно цей напрям виник раніше за перший і всі інші, розглядувані тут. Саме уявлення про модерн власне сформувалося в його межах. Філософія Просвітництва і німецька класична філософія XVIII–XIX століть визначили його оптимістичну спрямованість. Некласичні ірраціональні філософські вчення XIX–XX століть виявили його зворотний темний бік. Ще задовго до появи теоретиків постмодерну і навіть теорії модернізації В.Беньямін “сформулював розуміння модерну (і розуміння капіталізму) як міфологічного і навіть релігійного феномену на протипагу Веберу” [Іонин, 2007: с. 302]. Філософія постмодерну зазіхнула на основоположні модерні метанаративи — раціональність, об’єктивність, саме наукове пізнання як провідний інструмент рефлексії.

Разом із тим розвиток проекту модерну не зводиться тільки до інтелектуальних пошуків. Як справедливо вказує Ю.Габермас, Реформація, Просвітництво і Французька революція були “ключовими історичними подіями для реалізації принципу суб’єктивності... Декларація прав людини і Кодекс Наполеона втілили в життя принцип свободи волі як субстанціональної основи держави на протипагу історично даному праву” [Хабермас, 2003: с. 17].

Ураховуючи багатоманіття філософської традиції в інтерпретації модерну та його суперечностей, надзвичайно складно визначити його інваріантні властивості. Попри те можна стверджувати, що сутність проекту модерну полягає в тому, що це *емансипаційний* проект. Це домінантна позиція в різних інтерпретаціях — від Гегеля і Маркса до Габермаса. Незважаючи на всю обмеженість такого розуміння через виникнення в процесі розгортання цього проекту нових несвобод, залежностей, нової “непрозорості” світу, усвідомлення вад раціоналізму тощо, саме за доби модерну формулюється

специфічна ідея свободи і прав людини, створюються і стають доступними ресурси для їх забезпечення.

Емансипація, з цього погляду, означає як аспект негативної свободи від “бар’єрів і обмежень”, так і аспект позитивної свободи для можливості “самовизначення і самореалізації” та “впливу на власне суспільство”; вона також означає “розширення поля діяльності для тих, хто є... правомочним суб’єктом” [Штомпка, 1996: с. 52].

Емансипація в європейському вимірі нерозривно пов’язана із “західним раціоналізмом”, “розчаклуванням”, переконанням у принциповій можливості пізнати об’єктивний світ, вірою в силу науки, нестримним бажанням людини “інструментально опанувати світ” [Хабермас, 2003: с. 10]. Як резюмує Ю.Габермас, “проект модерну, що був сформульований у XVIII столітті філософами Просвітництва, полягає... в тому, щоб невпинно розвивати об’єктивувальні науки, універсалістські засади моралі та права і автономне мистецтво..., але одночасно й у тому, щоб вивільнити нагромаджені в такий спосіб когнітивні потенціали з їхніх вищих езотеричних форм і використати їх для практики, тобто для розумної організації життєвих умов” [Хабермас, 1992: с. 45].

Проте емансипація призвела до несподіваних суперечливих результатів, а загрози для досягнення свободи людиною виходили з розвитку як публічної сфери, так і приватної [Bauman, 2000: р. 50–51]. Упевненість раннього модерну в тому, що “мистецтва і науки сприятимуть не лише підкоренню природи, а й розумінню світу і людини, моральному вдосконаленню, справедливості суспільних інститутів і навіть щастю людей”, виявилася “надмірним сподіванням” [Хабермас, 1992: с. 45].

Незважаючи на це, Ю.Габермас закликає “радіше здобути урок, ніж визнати поразку модерну і його проекту” [Хабермас, 1992: с. 49]. З.Бауман також проголошує, що “війна емансипації незакінчена”, хоча її пріоритети змінилися [Bauman, 2000: р. 50–51]. Цей проект є далеким від завершення, адже його принципи й ідеали не були реалізовані. Разом із тим можна стверджувати, що суспільство Нового часу, хоча й не в той спосіб, який уявляли європейські філософи XVIII – першої половини XIX століття, суттєво змінилося на шляху людської емансипації. Також залишається відкритим питання, чи можуть ідеали модерну взагалі бути втіленими в життя. Ю.Габермас, наприклад, вважає, що це в принципі можливо, проте шанси на це є малими [Хабермас, 1992: с. 50].

Визнання емансипації та раціоналізму сутністю модерну не заперечує існування в ньому антиномій і “ліній напруження”¹. Таких антиномій вирізняють декілька. П.Бергер ще у 1970-х роках блискуче сформулював п’ять дилем сучасності, які фундаментально впливають на людське життя в суспільстві модерну:

---

¹ У межах третього напрямку дискурсу суспільства модерну антиномії розглядаються в термінах єдиного проекту модерну, тоді як представники теорій “численних модернів” приписують їх різним “культурним і політичним програмам сучасності” [Eisenstadt, 2000: р. 10].

- 1) абстракції — тобто “ворожість” безособових суспільних інститутів (капіталістичного ринку, бюрократичної держави, технології, міста, ЗМІ), форм мислення та емоційності до людського життя, особистісних зв'язків і “компактних” спільнот;
- 2) “майбутності” — “зміни темпоральної структури людського сприйняття, в межах якої майбутнє стає головним орієнтиром не лише уяви, а й діяльності”;
- 3) індивідуалізації — “відокремлення індивіда від колективів і соціальних спільнот” і “безпрецедентне протистояння індивіда і суспільства”;
- 4) “звільнення” — зростання ролі людського вибору — як індивідуального, так і колективного, збільшення для сучасної людини “тягаря” вибору;
- 5) секуляризації — суперечність відношення “до трансцендентного виміру людського буття” [Бергер, 1990: с. 127–133].

Ш.Айзенштадт вже у 2000-ні роки теж виокремлює п'ять антиномій, які дещо відрізняються від попередньої типології [Eisenstadt, 2010: р. 5]:

- 1) антиномія вимірів людського існування, тобто “напруження між домінуванням раціональності на противагу емоційним та естетичним вимірам” (фактично збігається з першою дилемою П.Бергера);
- 2) антиномія людської автономії і основ моралі, зокрема універсальних принципів (можна ототожнити із третьою дилемою П.Бергера);
- 3) антиномія “рефлексії і дії” — напруження між пізнанням природи та суспільства і “опануванням” їх, конструюванням природи та суспільства;
- 4) антиномія тотальності (універсалістського) і плюралістичного бачення різних цінностей і “раціональностей” (це напруження є центральним для Ш.Айзенштадта і використовується в полеміці при обстоюванні принципової можливості існування “численних модернів”);
- 5) антиномія людської автономії і наявних обмежень, свободи і контролю (частково збігається з четвертою дилемою П.Бергера).

Якщо відштовхуватися від розуміння сутності проекту модерну як емансипаційного, можна дійти висновку, що всі зазначені антиномії та дилеми тою чи іншою мірою пов'язані з його сутністю і процесом емансипації. Іншими словами, ключова “напруженість” проекту модерну — як у теоретично-філософській площині, так і в реально-історичній — полягає в *діалектиці емансипації* — це боротьба, звільнення, отримання прав і можливостей для вибору, що супроводжується накладанням зовнішніх обмежень, втратами, посиленням контролю, усвідомленням “тягаря” вибору.

Отже, емансипаторний проект модерну не можна реалістично розглядати ані суто позитивно як шлях до свободи, ані суто негативно як “сутінки розуму”. Після М.Фуко, який жорстко і песимістично констатував формування на тлі емансипаційних процесів у Європі Нового часу ефективної й витонченої системи контролю, дисципліни та ексклюзії [Foucault, 1965; Foucault, 1977], П.Вагнер переконливо виявив амбівалентність модерну. Харак-

теризуючи тип суспільства, який він позначає як “організований модерн” [organized modernity], П.Вагнер вказує, що надзвичайно потужні інститути цього суспільства “одночасно наділяють можливостями і обмежують, вивільняють і дисциплінують” [Wagner, 1994: р. xi, 193]. Модерна “уявлена значущість” людської автономності й самореалізації може бути позначена примусом, утисками, ексклюзією та знищенням, а забезпечення індивідуальних суб’єктів можливостями для їхньої самореалізації відбувається “аж до загрози *самозапечення* модерну” [Wagner, 1994: р. 65].

З інших позицій З.Бауман привертає увагу до антиномії публічної та приватної сфери, які, хоча й по-різному, загрожують індивідуальній свободі. Він зазначає, що модерна емансипація після конфронтації з публічною сферою, владою, яка завжди була “під підозрою”, і її звинувачували в усіх “вадах і фрустраціях свободи”, тепер протистоїть приватній сфері, яка, своєю чергою, “колонізує” публічну [Bauman, 2000: р. 50–51]. З.Бауман висновує, що на сучасному етапі публічна сфера парадоксально сприяє індивідуальній свободі, й тому “*будь-яке справжнє звільнення потребує не меншої, а більшої публічної сфери і публічної влади*” [Bauman, 2000: р. 51].

Діалектику проекту модерну також переконливо обґрунтовує А.Турен. По-перше, він виходить з того, що західноєвропейський модерн є унікальним, оскільки нічого подібного до того способу модернізації, який полягав у “створенні суспільства не як засобу, а як цілі”, ніде у світі більше не виникло [Touraine, 2007: р. 51]. По-друге, він розрізняє модерн і модернізацію й вказує на те, що існує багато способів модернізації, зокрема коли модерн не є ціллю, а лише послуговує засобом для того, щоб набути могутності, особливо військової [Touraine, 2009: р. 106]. Двома основоположними принципами модерну А.Турен вважає:

- 1) віру в раціональність і раціональну дію;
- 2) визнання універсальності прав індивіда незалежно від його соціальних позицій [Touraine, 2007: р. 72–73].

Загалом модерн означає можливість того, що “кожен індивід має право втілювати свої права і преференції й захищати їх від наявних центрів влади” [Touraine, 2009: р. 104]. Це слід інтерпретувати як визнання того, що ідея модерну суперечить ідеї суспільства, незалежно від того, як його розуміють — з позицій функціональності й утилітаризму чи з позицій способів і наслідків домінування. На відміну від цього ідея модерну “містить нездоланну напругу між раціональністю і *правами індивідуумів*, з одного боку, і *колективним інтересом* — з іншого (курс. мій. — Ю.С.)” [Touraine, 2007: р. 75]. До того ж раціональність і права суб’єкта, за Туреном, теж можуть перебувати у суперечності між собою.

Зазначені суперечності є вирішальними для розуміння сутності проекту модерну і діалектики його розвитку. Емансипація як головна обіцянка європейського модерну (або “зобов’язання” [promissory note], у термінах Б.Вітрока) невідворотно ставить питання, коштом кого вона здійснюватиметься. Але, на моє переконання, ключовим моментом є не лише сама суперечність між, з одного боку, індивідуалізацією, суб’єктивізацією, автономією і правом індивідуального вибору, а з іншого — зовнішнім контролем, зобов’язаннями, інтеграцією, солідарністю і правами вибору контрагентів.

Важливо ще й те, в якій спосіб і за якою процедурою ця суперечність розв'язуватиметься в кожному окремому суспільстві. Без цього досягнути проєкт модерну і перипетії його конкретно-історичних реалізацій неможливо.

З цієї причини потрібно визнати безперспективними спроби У.Бека, К.Лау та їхніх послідовників побудувати теорії “другого модерну” [Beck, 2010; Beck, 2005]. Концептуалізуючи глибокі зміни останніх десятиліть як “модернізацію суспільства модерну”, вони стверджують, що “старі розрізнення і дихотомії зникають” і з'являються “нові правила гри” [Beck, 2003: р. 3].

Безумовно, слід погодитись, що зміни, які відбуваються, є радикальними, хоча основне положення цієї теорії про завершення “першої модерної” ери національних держав є дискусійним. Проте зовсім не ці сучасні зміни є викликом “модернові, угрунтованому на Просвітництві” [Beck, 2005: р. 525]. Виклик йому був кинутий не сьогодні. Цей виклик закладено (як я намагався продемонструвати, спираючись на теорії Ю.Габермаса, З.Баумана, П.Бергера, А.Турена, П.Вагнера) у власній природі проєкту модерну. Тому абсолютно примарними є сподівання на те, що “рефлексивна модернізація” здатна ідентифікувати “тріщини в європейському фундаменті”, залагодження яких є інтелектуальним завданням “теорії другого модерну” [Lee, 2008: р. 56].

Четвертий напрям соціологічного дискурсу модерну і модернізації утворюється теоріями, які умовно можна визначити як темпоральні. В межах цих теорій модерн концептуалізується саме як специфічний часовий вимір — сучасний стан суспільства незалежно від його *стадiальних* чи *цивiлізаційних* ознак і ціннісно-нормативного змісту ідеологічних систем. Фундаментальними характеристиками такого сучасного стану вважають орієнтацію на *зміни* і здатність до них, тобто *інноваційність*.

Незважаючи на констатовану універсальність цих характеристик, темпоральна концептуалізація модерну має глибоке європейське культурне коріння. Саме європейська християнська цивілізація започаткувала передумови для зміни співвідношення між традицією і сучасністю, а також формування уявлення про модерне. Власне поняття “модерн”, будучи європейським за походженням, має виражений темпоральний зміст. Ю.Габермас, використовуючи праці Г.Яussa, зазначає, що це поняття “відображає свідомість епох, які співвідносять себе з минулим і давниною і розуміють себе як результат переходу від “старого” до “нового”” [Хабермас, 1992: с. 41].

Понад те, в європейській культурі не лише сформувалося протиставлення сучасного минулому, а й відбулось усвідомлення сучасного як мінливого. Сучасне протиставляється “вічному” і є, за словами Е.Гумбрехта, “минулим завтрашнього майбутнього” (цит. за: [Ионин, 2007: с. 48]). З філософських позицій Ю.Габермас визначає його сутність як “актуальність духу часу, що спонтанно оновлюється” [Хабермас, 1992: с. 41]. Це, з одного боку, є соціальне життя в умовах “відчуття загального прискорення” (в економіці, політиці, технологіях, повсякденному житті, моді тощо) [Ионин, 2007: с. 48–49], а з іншого — абсолютизація змін, зведення сенсу соціального життя до змін, до постійного оновлення. Як образно висловився П.Бергер, “один

із найбільш звабливих принципів сучасності” полягає в тому, що “речі можуть бути не такими, якими вони були раніше”; сучасність “прагне до інновації і революції”, а “майбутнє — це відкритий горизонт” [Бергер, 1990: с. 131]. Утім, існує також альтернативний критичний варіант подібного усвідомлення сучасності, який втілюється у філософії постмодерну [Ионин, 2007: с. 49–50].

У сучасній соціології темпоральну теорію модерну розвиває Г.Терборн. Він запропонував релятивний концепт модерну на позначення будь-яких “культури, епохи, суспільства, соціальної сфери, що мають специфічну *часову орієнтацію* [*time orientation*]” [Therborn, 2006: p. 279].

Релятивність такого підходу полягає в тому, що модерн означає не “особливий хронологічний період або особливу інституціональну форму”, а універсальну “концепцію часу..., бачення сучасності як можливої підготовки майбутнього... відкритого, нового, досяжного...” Міру модерності Г.Терборн пропонує оцінювати емпірично через такого кшталту “часову орієнтацію конкретних інституціональних сфер, якими є продукування знання, мистецтво, економіка, політика”. Причому “домінантна часова культура цих сфер може суттєво відрізнитися в певному суспільстві у певний проміжок часу” [Therborn, 2003: p. 294].

Відповідно, в межах такого підходу модерність окремих суспільств оцінюють з точки зору їхньої здатності до змін. Соціологи та футурологи вказують на різні новітні характеристики сучасності, що орієнтовані на зміни: безпрецедентну швидкість економічного зростання, інноваційну економіку, поширення технологічних новацій у різних царинах життя, домінування фінансового сектору і сфери послуг як галузей економіки, формування “суспільства, угрунтованого на знаннях”, зростання ролі венчурного підприємництва, комунікативних технологій, “творчого класу”, піднесення мережевих структур, гнучкого менеджменту тощо [Белл, 1996; Штомпка, 1996; Stehr, 1994; Castells, 2004; Florida, 2005]. Серед умов переходу до інноваційної економіки зазначають достатній рівень добробуту населення, свободу творчості, свободу підприємництва та конкуренції, високий рівень освіти та науки, наявність індустрії інновацій, соціальний капітал і довіру [Ясин, 2007: с. 10].

Очевидно, що орієнтація на зміни і постійну інновацію є протилежністю суспільству, узasadненому на традиції. Якщо в класичній модернізаційній теорії було заведено жорстко протиставляти модерн традиції, то згодом дослідження довели, що суспільство модерну є більш складним і суперечливим і що традиція є його невіддільною складовою [Bendix, 1977 (1964); Gusfield, 1967]. Отже, абсолютно інноваційне суспільство на протигагу традиційному є утопією. Проте суспільства можуть відрізнитися мірою інноваційності, і в них можуть існувати, як зазначав Г.Терборн, окремі спрямовані на інновації соціальні інститути й актори.

Протиставлення традицій і сучасності також знімається в теоріях “рефлексивної модернізації” і “пізнього модерну”, згідно з якими сучасний стан суспільства співвідноситься з попереднім періодом модерну, а не з традиційним суспільством [Beck, 2003]. Тут існують дві інтерпретації:

- 1) сучасне суспільство можна схарактеризувати як новий етап трансформації та оновлення в певних хронологічних межах “пізнього”, “другого”, “пливкого” модерну чи навіть у його різних локально-цивілізаційних формах [Giddens, 1990; Beck, 2010; Lee, 2006];
- 2) сучасність більш узагальнено інтерпретується як постійна спрямованість на нескінченне оновлення [Bauman, 2000: р. 28].

Якщо перша інтерпретація зближається з цивілізаційними теоріями, згідно з якими тип суспільства модерну не має універсального характеру (це або суто європейський феномен, що набув глобального масштабу, або різноманітні “численні модерни”), то друга сфокусована саме на універсальній спроможності суспільства до інновації та змін. В цьому разі сутністю будь-якої модернізації у будь-якому суспільстві виявляється “трансформація сприйняття часу” [Бергер, 1990: с. 129].

Важливо наголосити, що коли З.Бауман розрізняє форми модерну (“твердої” і “пливкої” сучасності), він попри те підкреслює їхню сутнісну спорідненість, незважаючи на існування дуже вагомих відмінностей. Він стверджує, що “суспільство початку ХХІ століття є сучасним так само, як і суспільство початку ХХ; максимум, що можливо сказати, — це те, що воно сучасне по-іншому. Те, що робить його сучасним... і що відрізняє модерн від всіх інших історичних форм людського співіснування, — це примусова і нав’язлива, неперервна модернізація, яку не можна зупинити і яка ніколи не завершується...” [Bauman, 2000: р. 28]. З.Бауман використовує поняття “перманентної”, “постійної” модернізації, наголошуючи, що “звичка розглядати модернізацію як шлях до модерну, а модерн — як кінцевий продукт модернізації, є помилковою за своєю суттю: модерн є модернізацією... модернізація є способом існування сучасності” [Bauman, 1999: р. 192].

Таким чином, перманентні зміни та інноваційність становлять надзвичайно важливий вимір модерну. Так само, як і його принципова незавершеність, відкритість у майбутнє. В.Федотова та її колеги зазначають чотири аспекти цієї незавершеності, серед яких, зокрема, те, що сучасність “не може бути остаточно побудована, адже вважати так, означає думати, що суспільства досягають або можуть досягти певних ідеальних станів, які не вимагають подальших вдосконалень” [Федотова, 2008: с. 284].

Проте варто застерегти від небезпеки розуміння вказаного виміру як абстрактної властивості соціальних систем. Адже зміни відбуваються всупереч, а не завдяки цим системам. Рушійною силою змін та інновацій є соціальні актори, яким для цього потрібні мотивація і сприятливі умови для творчості. Тому, здавалось би, цілком релятивний інноваційний вимір суспільства модерну нерозривно пов’язаний з ціннісним виміром модерну як проекту. Саме принципи останнього (права індивіда, раціональність) є передумовами забезпечення свободи і творчості в “межах соціальних систем, які природно спрямовані радше на зміцнення себе, ніж на формування вільних акторів” [Touraine, 2007: р. 72].

П’ятий напрям соціологічного дискурсу, який варто окреслити, є найменш цілісним. До нього можна віднести різноманітні за своїм концептуальним походженням теорії з різних соціальних наук. Об’єднує їх спільне ро-

зуміння суспільства модерну як *найефективнішого* на поточний момент соціального устрою. Відповідно, основним критерієм оцінювання стану суспільства та його окремих інститутів, передусім економічних, є ефективність, або, в більш спеціальному економічному тлумаченні, *продуктивність* порівняно з іншими суспільствами. Продуктивність (ефективність) може бути визначена діахронно — в зіставленні з попередніми історичними періодами. Проте синхронне порівняння сучасних суспільств у межах цього підходу дає змогу виявити наявну конкурентну перевагу і зрештою оцінити їхній *рівень конкурентоспроможності*.

Ці теорії, які я пропоную позначити як “теорії ефективності”, найчастіше є спорідненими з еволюційними теоріями першого напрямку. Адже, наприклад, базові парсонсівські поняття соціальної еволюції (диференціація, підвищення адаптивної спроможності) насамперед означають більшу ефективність. Спільним для цих напрямів є й виокремлення груп “більш і менш розвинених” суспільств. Принципова відмінність між ними полягає в тому, що в цьому випадку ефективність не розглядають як однаково досяжну для всіх суспільств і не визнають існування універсальних етапів еволюції.

Близькість до попереднього напрямку темпоральних теорій пояснюється тим, що інноваційність в межах обох напрямів вважається передумовою і засобом досягнення ефективності, принаймні в економічній сфері. Інноваційне часто ототожнюється з ефективним, а “сучасне” як у теоретичному, так і в повсякденному розумінні означає “найкращий, найбільш передовий” [Федотова, 2008: с. 284]. З цього погляду, щоб залишатися сучасним і конкурентоспроможним, потрібні постійні зміни, оновлення. В науковому і повсякденному дискурсі бути попереду — це добре, це дає конкурентну перевагу. За З.Бауманом, уся ця нескінченна перманентна модернізація здійснюється не просто заради себе: “...все це заради того, щоб у майбутньому робити більше те ж саме, підсилюючи продуктивність або конкурентоспроможність” [Bauman, 2000: р. 28].

Серед теорій ефективності можна виокремити кілька груп. Перша група, найбільш цілісна і впливова, склалася в межах неінституціонального підходу. Вона домінує в сучасній економічній теорії та політичній економії. Згідно з нею продуктивність і конкурентоспроможність суспільства в економічній і політичній сферах зумовлені ефективністю його економічних інститутів, які визначають не лише загальне економічне зростання, а й “розподіл ресурсів у майбутньому (тобто розподіл багатства, фізичного або людського капіталу)” [Acemoglu, 2005: р. 389–390]. Своєю чергою, економічні інститути залежать від політичних інститутів і розподілу ресурсів і функціонують під впливом системи політичної влади суспільства [Acemoglu, 2005: р. 392]. Така базова модель, доповнювана специфічними елементами (такими, як прямий або опосередкований трансфер ресурсів політичними елітами, блокування інституціонального розвитку політичними елітами), дає насправді цікаві результати (див., напр.: [Acemoglu, 2006]).

Варіантом неінституціонального підходу є розрахунок індексу конкурентоспроможності країн організацією “Всесвітній економічний форум”, який проводиться з 2005 року. Х.Сала-і-Мартин та його колеги розглядають комплекс інституціональних, політичних, інфраструктурних і людських

чинників як детермінантів рівня продуктивності країни [The Global Competitiveness Index, 2011: р. 4]. Також варто зауважити, що серед економістів менш розвинених країн, яким притаманні авторитарні режими або режими неконсолідованої демократії, при оцінюванні продуктивності часто трапляється зміщення акценту з інститутів на новітні технології, ефективність праці, оновлення основних фондів, розвиток високотехнологічних виробництв, впровадження нових продуктів і послуг, а модернізацію здебільше розуміють як “перехід до інноваційної моделі розвитку” [Зевин, 2008: с. 291]. Іншими словами, в цьому випадку підживлюється позиція технологічного детермінізму, що суперечить суті неінституціонального підходу.

Друга група теорій привертає увагу до іншого аспекту ефективності, зумовленого результатом економічної продуктивності. Це якість життя і можливості, які відкриваються перед людьми. Проте слід зауважити, що зв'язок між формуванням суспільства модерну і якістю життя не є лінійним. В.Цаф, поєднавши дослідження модернізації, якості життя і соціального забезпечення, продемонстрував різні можливі констеляції чинників [Zarf, 1979: р. 241]. Е.Тириак'ян указує, що модернізація має свою ціну і вимагає певних жертв, проте в довгостроковій перспективі вона означає, що “більше число акторів має кращі життєві шанси” [Tiryakian, 1995: р. 255].

Теорії останньої групи є, з одного боку, еkleктичними, оскільки намагаються емпірично зафіксувати абсолютно різні риси суспільства, “більш придатного для життя”, тобто “гарного суспільства” (good society) [Федотова, 2005: с. 458]. З іншого боку, вони є нормативними, оскільки їхні автори намагаються окреслити параметри оптимального соціального устрою. В теоріях “гарного суспільства” комбінуються як положення неінституціоналізму (ефективні інститути є підґрунтям такого суспільства), так і різні компоненти якості життя (добробут, здоров'я, освіта тощо).

Крім того, в концепцію “гарного суспільства” вписуються ціннісно-нормативні складники (права людини, громадянське суспільство, справедливий розподіл ресурсів, можливості для індивідуального розвитку тощо), що наближує цю концепцію до уявлення про модерн як проект. Таке нормативно-еклектичне поєднання притаманне передусім концепції “гарного суспільства” Дж.К.Гелбрейта [Galbraith, 1996: р. 3–4]. Водночас А.Етціоні акцентує нормативний аспект, пропонуючи класичне філософське розуміння “гарного суспільства” як такого, де люди ставляться до себе та інших як до цілей, а не засобів [Etzioni, 2000: р. 11]. Р.Белла та його співавтори вбачають фундамент “гарного суспільства” у “креативності та життєздатності інститутів” в поєднанні з індивідуальною і соціальною відповідальністю [The Good Society, 1991: р. 17]. Такий неінституціональний підхід доповнюється тим, що вони називають “плюралістичним баченням гарного суспільства”, але фактично це є еkleктичним поєднанням емпіричних і нормативних характеристик: демократичної участі, підзвітності інститутів, взаємозалежного добробуту, свободи, миру і справедливості [The Good Society, 1991: р. 9]. Пізніше Р.Белла здійснив, на мій погляд, вельми перспективну спробу розвинути цю концепцію, яка, на жаль, не набула завершення [Bellah, 1997].

Назагал дискурс ефективності й конкурентоспроможності сучасного суспільства логічно доповнює темпоральні теорії інноваційності і спрямування на зміни. В межах цього напрямку був визначений дуже важливий вимір модерну. Однак у тлумаченні виміру ефективності існують суттєві розбіжності, які не можна подолати, не виходячи за межі цього дискурсу.

Висновки

Намагаючись створити систематизовану картину сучасних теорій суспільства модерну і модернізації, я окреслив п'ять наявних напрямів соціологічного дискурсу:

- 1) теорії модерну як універсальної стадії еволюції;
- 2) концепції локальних цивілізацій (з двома варіантами: євроцентристський (*the West versus the Rest*) і “численних модернів”);
- 3) “проект модерну”;
- 4) темпоральні теорії (часова орієнтація, спрямованість на зміни та інновації);
- 5) теорії ефективності (конкурентоспроможність, якість життя і “гарне суспільство”).

У межах цих напрямів функціонують групи теорій, які пропонують різні інтерпретації сутності суспільства модерну і закономірностей його розвитку. Ці теорії не існують як суто альтернативні дослідницькі програми або як послідовна заміна пояснювальних схем більш адекватними. Вони є глибоко спорідненими, маючи як спільні концептуальні положення, так і розбіжності.

Усі вказані теорії мають евристичні обмеження, проте вони не втрачають своєї актуальності й висвітлюють різні виміри модерну, які в сукупності формують його цілісну картину. Серед таких вимірів можна зазначити:

- 1) універсальні соціальні процеси і характеристики розвитку суспільства (диференціація, урбанізація, соціальна мобільність тощо);
- 2) цивілізаційна варіативність і особливості культурних програм;
- 3) ціннісно-імперативний зміст і антиномічність;
- 4) перманентність змін і інноваційність;
- 5) зростання продуктивності, підвищення життєвих стандартів і спроможності людей.

Отже, сучасність є *багатовимірною*, і для її цілісного адекватного відображення потрібне систематичне застосування всього комплексу теорій модерну і модернізації.

Джерела

Аллард Э. Сомнительные достоинства концепции модернизации / Э. Аллард // Социологические исследования. — 2002. — № 9. — С. 60–66.

Белл Д. Прихід постіндустріального суспільства / Белл Д. // Сучасна зарубіжна соціальна філософія : хрестоматія. — К. : Либідь, 1996. — С. 194–250.

Бергер П. Понимание современности / П. Бергер // Социологические исследования. — 1990. — № 7. — С. 127–133.

Валлерстайн И. Модернизация: мир праху ее / И. Валлерстайн // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2008. — №2. — С. 21–25.

Вельцель Х. Человеческое развитие и “взрыв” демократии: вариации изменений режимов среди 60 обществ / Х. Вельцель, Р. Инглехарт // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2008. — № 1. — С. 85–118.

Жуков В.И. Модернизация социальных отношений в России: замыслы, итоги, возможности / В.И. Жуков // Социологические исследования. — 2005. — № 6. — С. 21–32.

Зевин Л.З. Постсоветское пространство в глобализирующемся мире. Проблемы модернизации / Зевин Л.З. — СПб.: Алетейя, 2008. — 312 с.

Иноземцев В.Л. Пределы “догоняющего” развития / Иноземцев В.Л. — М.: Экономика, 2000. — 299 с.

Ионин Л.Г. Новая магическая эпоха / Л.Г. Ионин // Логос: Журнал по философии и прагматике культуры. — 2005. — № 2 (47). — С. 156–173.

Ионин Л.Г. Новая магическая эпоха / Л.Г. Ионин // Постмодерн: Новая магическая эпоха / под ред. Л.Г. Ионина. — Харьков, 2002. — С. 221–236.

Ионин Л.Г. Социология в обществе знаний: от эпохи модерна к информационному обществу / Ионин Л.Г. — М.: Изд. дом ГУ ВШЭ, 2007. — 431 с.

Касториadis К. Воображаемое установление общества / Касториadis К.; пер. с франц. Г. Волковой, С. Офертаса. — М.: Гнозис: Логос, 2003. — 480 с.

Келлер Я. Модернизация — гуманизация общества или коррозия бытия? Критические заметки о теории модернизации / Я. Келлер // Социологические исследования. — 2002. — № 7. — С. 48–52.

Коровицына Н.В. Уроки вестернизации Восточной Европы “ПОСТ–1989”. Социогуманитарная критика / Н.В. Коровицына // Социологические исследования. — 2009. — № 5. — С. 30–39.

Кутуев П.В. Концепції розвитку та модернізації: еволюція дослідницьких програм соціологічного дискурсу / Кутуев П.В. — К.: Сталь, 2005. — 500 с.

Кутуев П.В. Проблематика современного социологического теоретизирования / П.В. Кутуев // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2009. — № 2. — С. 144–165.

Кутуев П.В. Сообщества ритуала модернизации: от логоса к культуре / П.В. Кутуев // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2007. — № 3. — С. 106–127.

Мартинелли А. Глобальная модернизация: переосмысляя проект современности / Мартинелли А.; пер. с англ.; под общ. ред. А.В. Резаева. — СПб.: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2006. — 230 с.

Модернізація України — наш стратегічний вибір : Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України [Електронний ресурс]. — К., 2011. — 416 с. — Режим доступу : http://www.president.gov.ua/docs/Poslannya_sboraka.pdf.

Послание Президента Федеральному Собранию Российской Федерации [Электронный ресурс]. — 12 нояб., 2009. — Москва, Большой Кремлёвский дворец. — Режим доступа : <http://news.kremlin.ru/transcripts/5979>.

Послание Президента Федеральному Собранию Российской Федерации [Электронный ресурс]. — 22 дек., 2011. — Москва, Кремль. — Режим доступа : <http://news.kremlin.ru/news/14088>.

Рукавишников В.О. Социологические аспекты модернизации России и других посткоммунистических обществ / В.О. Рукавишников // Социологические исследования. — 1995. — № 1. — С. 34–46.

Тільки глибока модернізація України сприятиме її швидкому розвитку : Виступ Президента України на урочистостях з нагоди відзначення 80-річчя утворення Дніпропетровської області [Електронний ресурс]. — 24 лют., 2012. — Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/news/23092.html>.

Тихонова Н.Е. Особенности нормативно-ценностной системы российского общества через призму теории модернизации / Н.Е. Тихонова // TERRA ECONOMICUS. — 2011. — Т. 9, № 2. — С. 60–85.

Трубицин Д.В. “Модернизация” и “негативная мобилизация” конструкты и сущность / Д.В. Трубицин // Социологические исследования. — 2010. — № 5. — С. 3–13.

Федотова В.Г. Глобальный капитализм: три великие трансформации / Федотова В.Г., Колпаков В.А., Федотова Н.Н. — М.: Культурная революция, 2008. — 608 с.

Федотова В.Г. Модернизация “другой” Европы / Федотова В.Г. — М.: ИФ РАН, 1997. — 255 с.

Федотова В.Г. Хорошее общество / Федотова В.Г. — М.: Прогресс-Традиция, 2005. — 544 с.

Хабермас Ю. Модерн — незавершенный проект / Ю. Хабермас // Вопросы философии. — 1992. — № 4. — С. 40–52.

Хабермас Ю. Философский дискурс о модерне / Ю. Хабермас; пер. с нем. — М.: Весь Мир, 2003. — 416 с.

Цапф В. Теория модернизации и различие путей общественного развития / В. Цапф // Социологические исследования. — 1998. — № 8. — С. 14–26.

Штомпка П. Социология социальных изменений / Штомпка П.; пер. с англ.; под ред. В.А. Ядова. — М.: Аспект Пресс, 1996. — 416 с.

Ядов В.А. К вопросу о национальных особенностях модернизации российского общества / В.А. Ядов // Мир России. — 2010. — № 3. — С. 46–56.

Ясин Е. Модернизация и общество / Е.Ясин // Вопросы экономики. — 2007. — № 5. — С. 3–29.

Acemoglu D. Economic Backwardness in Political Perspective / Daron Acemoglu, James Robinson // American Political Science Review. — 2006. — February. — Vol. 100, № 1. — P. 115–131.

Acemoglu D. Institutions as Fundamental Determinants of Long-Run Growth / Daron Acemoglu, Simon Johnson, James A. Robinson // Handbook of Economic Growth, Volume 1A, edited by Philippe Aghion and Steven Durlauf. — Amsterdam: Elsevier, 2005. — P. 386–472.

Alexander J.C. Modern, Anti, Post and Neo: How Social Theories Have Tried to Understand the “New World” of “Our Time” / J.C. Alexander // Zetschrift für Soziologie. — 1994. — Jg. 23, Heft 3. — Juni, 1994. — S. 165–197.

Arnason J. P. The Imaginary Constitution of Modernity / Johann P. Arnason // Revue européenne des sciences sociales. — 1989. — Т. 27, № 86: Pour une philosophie militantede la démocratie (1989). — P. 323–337.

Arnason J. P. The Cultural Turn and the Civilizational Approach / Johann P. Arnason // European Journal of Social Theory. — 2010. — Vol. 13 (1). — P. 67–82.

Bauman Z. Liquid Modernity / Zygmunt Bauman. — Cambridge, UK: Polity Press, 2000. — 229 p.

Bauman Z. Second Letter / Zygmunt Bauman // Zygmunt Bauman: prophet of post-modernity / Dennis Smith. — Cambridge: Blackwell Publishers, 1999. — P. 191–197.

Beck U. Second modernity as a research agenda: Theoretical and empirical explorations in the “meta-change” of modern society / Ulrich Beck, Christoph Lau // British Journal of Sociology. — 2005. — Vol. 56, Is. 4. — P. 525–557.

Beck U. The theory of reflexive modernization: Problematic, hypotheses and research programme / Ulrich Beck, Wolfgang Bonss, Christoph Lau // Theory, Culture and Society. — 2003. — Vol. 20, № 2. — P. 1–33.

Beck U. Varieties of second modernity: the cosmopolitan turn in social and political theory and research / Ulrich Beck, Edgar Grande // British Journal of Sociology. — 2010. — Vol. 61, Is. 3. — P. 409–443.

- Bellah R.* The Necessity of Opportunity and Community in a Good Society / Robert N. Bellah // *International Sociology*. — 1997. — Vol. 12 (4). — P. 387–393.
- Bendix R.* Nation Building and Citizenship: Studies of Our Changing Social Order / Bendix Reinhard. — University of California Press : Berkeley, 1977 [1964]. — 450 p.
- Blokker P.* Post-Communist Modernization, Transition Studies, and Diversity in Europe / P. Blokker // *European Journal of Social Theory*. — 2005. — Vol. 8 (4). — P. 503–525.
- Castells M.* The network society : a cross-cultural perspective / edited by Manuel Castells. — Northampton, Mass. : Edward Elgar, 2004. — 465 p.
- Castoriadis C.* The imaginary institution of society / Cornelius Castoriadis ; translated by Kathleen Blamey. — 1st MIT Press ed. — Cambridge, Mass. : MIT Press, 1987. — 418 p.
- Chirof D.* A Clash of Civilizations or of Paradigms? : Theorizing Progress and Social Change / Daniel Chirof // *International Sociology*. — 2001. — Vol. 16, № 3. — P. 341–360.
- Deutsch K.W.* Social Mobilization and Political Development / K. Deutsch // *The American Political Science Review*. — 1961. — Sep. — Vol. 55, № 3. — P. 493–514.
- Eisenstadt S. N.* The Civilizational Dimension of Modernity: Modernity as a Distinct Civilization / Shmuel N. Eisenstadt // *International Sociology*. — 2001. — Vol. 16 (3). — P. 320–340.
- Eisenstadt S. N.* Multiple Modernities / Shmuel N. Eisenstadt // *Daedalus*. — 2000. — Winter. — Vol. 129, № 1 : Multiple Modernities. — P. 1–29.
- Eisenstadt S. N.* Modernity and Modernization [Електронний ресурс] / S.N. Eisenstadt // *Sociopedia. International Sociological Association*. — 2010. — P. 1–15. — Режим доступу : <http://www.sociopedia.isa/>.
- Etzioni A.* The Third Way to a Good Society / Amitai Etzioni. — London : Demos, 2000. — 63 p.
- Florida R.* Cities and the creative class / Florida R. — N. Y. : Routledge, 2005. — 199 p.
- Foucault M.* Discipline and punish : the birth of the prison / Michel Foucault ; translated from the French by Alan Sheridan. — 1st American ed. — N. Y. : Pantheon Books, 1977. — 333 p.
- Foucault M.* Madness and civilization : a history of insanity in the age of reason / Michel Foucault ; Translated from the French by Richard Howard. — N. Y. : Pantheon Books, 1965. — 299 p.
- Haferkamp H.* Social change and modernity / ed. by Hans Haferkamp and Neil J. Smelser. — Berkeley and Los Angeles, California : University of California Press, 1992. — 445 p.
- Galbraith J.K.* The good society : the humane agenda / John Kenneth Galbraith. — Boston : Houghton Mifflin Co., 1996. — 152 p.
- Gaunkar D.P.* On Alternative Modernities / D.P. Gaunkar // *Alternative Modernities* / ed. by Gaunkar D.P. — Durham, NC : Duke University Press, 2001. — P. 1–23.
- Giddens A.* The Consequences of Modernity / Anthony Giddens. — Stanford, Calif. : Stanford University Press, 1990. — 186 p.
- Gusfield J.* Tradition and Modernity : Misplaced Polarities in the Study of Social Change / Joseph R. Gusfield // *American Journal of Sociology*. — 1967. — Vol. 72, Is. 4. — P. 351–362.
- Inglehart R.* Changing Mass Priorities. The Link between Modernization and Democracy / R. Inglehart, C. Welzel // *Perspectives on Politics*. — 2010. — Vol. 8, № 2. — P. 551–567.
- Inglehart R.* How Development Leads to Democracy: What We Know about Modernization Today / R. Inglehart, C. Welzel // *Foreign Affairs*. — 2009. — March/April. — Vol. 8, No. 2. — P. 33–41.
- Kaya I.* Modernity, openness, interpretation : A perspective on multiple modernities / Ibrahim Kaya // *Social Science Information*. — 2004. — Vol. 43, № 1. — P. 35–57.
- Knöbl W.* Theories That Won't Pass Away: The Never-ending Story of Modernization Theory / Wolfgang Knöbl // *Handbook of Historical Sociology* ; ed. by Gerard Delaty, Engin F. Isin. — L. : SAGE, 2003. — P. 96–107.
- Kumar K.* From post-industrial to post-modern society: new theories of the contemporary world / K. Kumar. — Oxford : Wiley-Blackwell, 1995. — 253 p.

Lee R. In search of second modernity : reinterpreting reflexive modernization in the context of multiple modernities / Raymond L.M. Lee // *Social Science Information*. — 2008. — Vol. 47, № 1. — P. 55–69.

Lee R. Reinventing Modernity: Reflexive Modernization vs Liquid Modernity vs Multiple Modernities / Raymond L.M. Lee // *European Journal of Social Theory*. — 2006. — Vol. 9, № 3. — P. 355–368.

Lenski G. Human societies: A macrolevel introduction to sociology / Gerhard Lenski. — N. Y. : McGraw-Hill, 1970. — 525 p.

Lerner D. Modernization: social aspects / D. Lerner // *International Encyclopedia of the Social Sciences*. — N. Y. : Macmillan, 1968. — P. 386–395.

Lerner D. The Passing of Traditional Society: Modernizing the Middle East / D.Lerner. — Glencoe, IL. : Free Press, 1958. — 466 p.

Levy M.J. Modernization and the Structure of Societies / M. J. Levy. — Vol 2. The organizational contexts of societies. — New Brunswick : Transactions Pub, 1996 (1966). — 867 p.

Martinelli A. Global Modernization: Rethinking the project of modernity / A. Martinelli. — London : SAGE Publications, 2005. — 159 p.

Parsons T. The system of modern societies. — Englewood Cliffs, N.J. : Prentice-Hall, 1971. — 152 p.

Schmidt V.H. Modernity and diversity: Reflections on the controversy between modernization theory and multiple modernists / Volker H. Schmidt // *Social Science Information*. — 2010. — Vol. 49, № 4. — P. 511–538.

Schmidt V.H. One world, one modernity / Volker H. Schmidt // *Modernity at the Beginning of the 21st Century* / ed. by Volker H. Schmidt. — Newcastle : Cambridge Scholars Publishing, 2007. — P. 205–228.

Schmidt V.H. Multiple modernities or varieties of modernity? / Volker H. Schmidt // *Current Sociology*. — 2006. — Vol. 54, № 1. — P. 77–97.

Stehr N. Knowledge societies / Nico Stehr. — London : Thousand Oaks, Calif. : Sage, 1994. — 291 p.

Therborn G. Entangled Modernities / G. Therborn // *European Journal of Social Theory*. — 2003. — Vol. 6, № 3. — P. 293–305.

Therborn G. Europe and Asia: In the Global Political Economy, and in the World as a Cultural System / Goran Therborn // *Asia and Europe in globalization: continents, regions, and nations* / ed. by Goran Therborn and Habibur Haque Khondker. — Leiden, Boston : Brill, 2006. — P. 275–309.

Tiryakian E.A. Modernisation: Exhumer in Pace (Rethinking Modernisation in the 1990s) / E.A. Tiryakian // *International Sociology*. — 1991. — Vol. 6 (June). — P. 165–180.

Tiryakian E.A. Modernization in a Millenarian Decade: Lessons for and from Eastern Europe / E.A. Tiryakian // *Social Change and Modernization: Lessons from Eastern Europe*. — Berlin ; New York, 1995. — P. 249–264.

Tiryakian E.A. Introduction: The Civilization of Modernity and the Modernity of Civilization / E.A. Tiryakian // *International Sociology*. — 2001. — Vol. 16, № 3. — P. 277–292.

Touraine A. A new paradigm for understanding today's world / A. Touraine. — Cambridge, UK. : Polity Press, 2007. — 226 p.

Touraine A. Thinking differently / A. Touraine. — Cambridge ; Malden, Mass. : Polity Press, 2009. — 236 p.

The Global Competitiveness Index 2011–2012: Setting the Foundations for Strong Productivity / [Xavier Sala-i-Martin, Becat Bilbao-Osorio, Jennifer Blanke et al.] // *The Global Competitiveness Report 2011–2012*. — Geneva : World Economic Forum, 2011. — P. 3–49.

The Good Society / [Robert N. Bellah, Richard Madsen, William Sullivan et al.]. — N. Y. : Alfred A. Knopf, Inc., 1991. — 347 p.

Wagner P. A Sociology of Modernity : Liberty and Discipline / P.Wagner. — London : Routledge, 1994. — 268 p.

Wagner P. Multiple Trajectories of Modernity: Why Social Theory Needs Historical Sociology / P.Wagner // Thesis Eleven. — 2010. — Vol. 100. — P. 53–60.

Wagner P. Violence and justice in global modernity: Reflections on South Africa with world-sociological intent / P.Wagner // Social Science Information. — 2011. — Vol. 50 (3–4). — P. 483–504.

Wallerstein I. Globalization or the Age of Transition? : A Long-Term View of the Trajectory of the World-System / Immanuel Wallerstein // International Sociology. — 2000. — Vol.15, № 2. — P. 249–265.

Wittrock B. Modernity: One, None, or Many? European Origins and Modernity as a Global Condition / B. Wittrock // Daedalus. — 2000. — Vol. 129, № 1 : Multiple Modernities. — P. 31–60.

Zapf W. Modernization and welfare development: The case of Germany / Wolfgang Zapf // Social Science Information. — 1979. — Vol. 12, № 2. — P. 219–246.